

UOT 81'1; 81'373**“СОВЕТСКАЯ ТИПОЛОГИЯ” JURNALINDA
(1973 – 1987-ci illər) FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ****Ş.M.İBRAHİMOVA**
Gəncə Dövlət Universiteti
shehla_ibrahim@yahoo.com

Fonem nəzəriyyəsi qısa tarixə malik olduğuna görə və yaqın ki, hələ tam formalaşmadığına görə müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəkildə izah olunmuş və hal-hazırda da, nəinki müxtəlif xalqların dilçiliyində, habelə hər hansı bir milli dilçilikdə, hətta eyni bir dilin mütəxəssislərinin, eyni bir dilçiliyin müxtəlif nümayəndələrinin əsərlərində də müxtəlif şəkillərdə izah olunmuş və izah olunmaqdadır.

Açar sözlər; dilçilik, türkologiya, fonetika, fonem, sait, samit

Keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olan türkdilli respublikalar, həmçinin Azərbaycan Respublikası XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra həmin dövlətlərlə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə əlaqələr quruldu və hazırda onlar arasında inteqrasiya prosesi intensiv xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar bütün müstəqil türk dövlətləri üçün, həmçinin bütün türk xalqları və toplusları üçün ümumi əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq tarix və ədəbiyyat dərsləklərinin yaradılması problemi meydana çıxdı. Mübaliğə etmədən demək olar ki, müasir dövrün dilçiliyində ən geniş şəkildə işlənən, lakin buna baxmayaraq, yenə də mübahisəli qalan problemlərindən biri fonem problemidir. Təxminən yarıməsrlik tədqiqat tarixinə malik olmasına baxmayaraq, bu problem istər daxili, istərsə də xarici dilçilikdə həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, saysız-hesabsız tədqiqatların mövzusunda çevrilmişdir. Dilçiliyin yeni tədqiqat üsulu kimi meydana çıxan və artıq qısa, lakin zəngin bir inkişaf yolu keçən strukturalizm, birinci növbədə, fonem nəzəriyyəsi əsasında formalaşmış və öz tədqiqat metodlarını dilçiliyin başqa sahələrinə də tətbiq etməyə başlamışdır.

Fonem probleminin tədqiqi tarixi rus dilçisi İ.A.Boduen de Kurtenyedən başlayır. Dilçiliyə hazırda işlənən mənada fonem məsələsini o gətirmiş və onun ilk izahını vermişdir. İ.A.Boduen fonemi ilk dəfə etimoloji – morfoloji bir hadisə kimi izah etmişdir ki, bu fikir də onun şagirdi N.V.Kurşevski (1851 –

1887) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Fonem məsələsinin həllində sovet dilçiliyinin müstəsna xidməti vardır. Məhz sovet dilçiləri fonemi danışq səsi ilə dialektik vəhdətdə götürmüş və bütün tədqiqatı bu istiqamətdə aparmışlar.

Bir çox xarici və Azərbaycan dilçiləri fonem məsələsi haqqında məqalələr yazmış və onları “Советская тюркология” jurnalında nəşr etdirmişlər. Bu alimlərdən biri Y.V.Pisen nəşr etdirdiyi “О фонеме /к/ в азербайджанском языке” məqaləsində Azərbaycan dilində işlənən /k/ fonemi haqqında yazmışdır. O, bu fonem haqqında qeyd etmişdir: “/K/ səsi dil arxasında, partlayan və kar vəziyyətdə tələffüz olunur. Bu səsə rus dilindən alınan sözlərdə söz əvvəlində, söz ortasında və sözün axırncı hecasında təsadüf olunur. Məs.: *traktor, kabinet, leksika, fonetika, konsert, konflikt, kollektiv, fonetika* və s. Azərbaycan dilindəki rus mənşəli /k/ fonemi ön sıra saitləri ilə işlənən /k/ foneminin Azərbaycan dilinin ümumi fonetik qanunlarına uyğunlaşmış formasıdır” (1, 65).

A.A.Axundov Azərbaycan dilində işlənən /k/ fonemi ilə rus dilində olan /k/ foneminin qarşılaşdırılmasını belə izah etmişdir: “/k/ - /k/ qarşılaşdırılması dilimiz üçün səciyyəvi deyildir. Bunun əsas səbəbi, heç şübhəsiz, birincinin daha çox ön sıra, ikincinin isə arxa sıra saitləri ilə işlənməsidir ki, bu cəhətdən qarşılaşdırılma üçün misal tapmaq, bəzi müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, imkan xaricindədir. Lakin dilimizdə hər halda misallar vardır və onlar /k/ və /k/ samitlərinin müxtəlif fonemlər olduğunu sübut etmək üçün tamamilə kifayət edir: *texni/k/i (sifət mənasında: texniki hadisə) – texni/k/i (texnik sözün təsirlik halı: texniki çağırğular), fizi/k/i – fiziki* və s. Göründüyü kimi, yuxarıda verilmiş kvaziomonimlərdə istər /k/, istərsə də onun korrelyativi /k/ dilimizin samitləri üçün məlum güclü mövqedə işlənmişdir” (2, 247).

V.Y.Pisen, həmçinin, öz məqaləsində /k/ foneminin daha bir fərqləndirici əlamətini qeyd etmişdir: “/k/ fonemi çoxhecalı sözlərin axırında yazıdan fərqli olaraq, ya /x`/ (ih), ya /g/, ya da /y/ kimi tələffüz olunur. Lakin aparılan müşahidələr göstərir ki, həmin sözlərin /y/ ilə tələffüzünə daha çox üstünlük verilir. Bundan əlavə, iki sait arasında da /y/ səsi deyildiyindən, çoxhecalı sözlərin axırında /y/ səsinin tələffüzü məqsədə uyğundur. Məs: *inəy – inəyə; inəyi; inəysiz; inəydə; inəydən, gəlməyə – gəlməyi; gəlməydə* və s.

/K/ kar dilortası samiti kimi, cingiltili dilortası /g/ foneminə qarşı qoyulur: *kəl – gəl, kül – gül, nikah – nigah, əkər – əgər*.

Azərbaycan dilində söz sonunda /k/ - /g/ qarşılaşdırılması üçün misallar yoxdur.

/k/ fonemi /k`/ fonemi kimi dilortasında, partlayan və kar vəziyyətdə tələffüz olunur. Bu səsə söz əvvəlində, söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında təsadüf edilir. Məs: *sirkə, kök, tikməy, tükli, kələm, sök, tük, mülk, kitab* və s.” (1, 65).

Başqa dillər kimi müasir Azərbaycan dilində də samit fonemlər müəyyən bir sistem təşkil edir. Düzdür, dilimizin samitlərinin yaratdığı sistem, saitlərin yaratdığı sistem kimi möhkəm deyildir; hər halda dilimizdəki samitlər siste-

mindən kənarda qalan samit fonem yoxdur. Bütün samit fonemlər bu və ya digər cəhətdən bir – birinə oxşayır və bir-birindən fərqlənir.

E.Veysəlov və R.M.İsayev Azərbaycan dilində bir – birinə oxşayan /b/, /p/ və /d/, /t/ fonemləri haqqında “Советская тюркология” jurnalının bir bölməsində “Акустические характеристики Азербайджанских смычно – взрывных согласных /b/, /p/, /d/ и /t/” məqaləsini nəşr etdirmişlər. Onlar məqalədə /b/ və /p/, /d/ və /t/ fonemlərinin bənzər və fərqli tərəflərini göstərmiş, samit fonemlər haqqında yazmışlar: “Samit səsləri sait səslərdən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri samitlərin, xüsusən ağız boşluğundakı danışıq üzvlərinin müxtəlif tərzdə iştirakı ilə yaranan səslər olmasıdır. Belə səslərin isə əksəriyyəti küy əsasında, bir qismi küy və avaz əsasında formalaşmışdır” (3, 106).

Azərbaycan dilçiləri /b/ - /p/ və /d/ - /t/ fonemlərinin qarşılıqlı səslənməsinə təcrübə yolu ilə aydınlıq gətirmişlər. Bu haqda E.Veysəlov və R.M.İsayev yazmışlar: “Azərbaycan dilçiləri /b/ - /p/ və /d/ - /t/ fonemlərinin qarşılıqlı səslənməsinə aydınlıq gətirmək üçün təcrübə aparmışlar. Belə ki, onlar təcrübə aparatına Azərbaycan dilində bu fonemlərin işləndiyi təkhecalı sözləri səsləndirmək üçün iki aparıcı təyin etmişdilər. Aparıcıların səsləndirdiyi sözləri dilçilər bir cədvəl üzərində müqayisə aparmışlar. Müqayisə nəticəsində məlum olub ki, təkhecalı sözlərdə /p/ və /t/ samiti əsas samit kimi sözlərdə rast gəlinmir. Aparat bu fonemlərin ancaq /b/ və /d/ fonemlərin tələffüzü zamanı hava axınının ağızdan kar və partlayışlı çıxmasını qeydə almışdır” (3, 106).

E.Veysəlov və R.M.İsayev küylü samitlər haqqında bunları qeyd etmişlər: “Küylü samitlər iki qrupa bölünür: cingiltili samitlər, kar samitlər:

a) Bəzən sait səslərin əmələ gəlməsində olduğu kimi, samit səslərin də əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmiş və bir-birinə daha çox yaxınlaşmış olur. Beləliklə də ünlü-küylü samitlər əmələ gəlir ki, bunlara cingiltili samitlər deyilir.

Müasir Azərbaycan əbədi dilindəki cingiltili samitlər bunlardır: *b, v, q, ğ, d, z, j, y, g, c*.

b) Bəzən səslərin əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmir, səs cığır daralmır və səs telləri bir – birinə çox az yaxınlaşmış olur. Beləliklə, hava axını səs cığırından sərbəst keçir və səs tellərinin iti titrəməsinə o qədər də səbəb olmur. Səs tellərinin belə zəif rəqslənmə ilə əmələ gələn ünsüz – küylü səslərə kar samitlər deyilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kar samitlər bunlardır: */kʰ/, k, p, s, t, f, x, h, ç, ş, /xʰ/* (3, 106).

Onlar küy samitlərindən bəhs edərkən Ə.M.Dəmirçizadənin fikirlərinə böyük önəm vermişlər.

E.Veysəlov və R.M.İsayev məqalələrində /b/ və /p/ fonemləri haqqında bunları yazmışlar: “/b/ və /p/ samitləri kipləşən, qoşadodaq, saf, küylü samitlərdir; /b/ və /p/ samitlərinin tələffüzündə alt dodaq üst dodaqla möhkəm surətdə kipləşir, səs axınının təzyiği ilə dodaqların bir-birindən aralanması ani olur

və bu zaman qüvvətli surətdə təzyiq edən səs axını dodaqların birdən-birə açılması nəticəsində partıltı ilə xaricə çıxır. Buna görə də fonetistlərin bir qrupu /b/ və /p/ səslərini kipləşən, bir qrupu isə partlayan samitlər adlandırır. Bu samitlərdən /b/ cingiltilidir, /p/ isə kardır” (3, 105).

/b/ fonemi haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu fonem dilimizdə ən çox fərqləndirici əlamətə malik fonemlərdən biridir. Mənşəcə türk, rus, Avropa dilləri, ərəb və fars mənşələri ilə əlaqədardır.

A.A.Axundov /b/ foneminin fərqləndirici əlamətindən danışarkən bunları söyləmişdir: “/b/ foneminin əsas fərqləndirici əlaməti, onun öz kar korelyativ kimi qoşadodaq samiti olmasıdır. Bu cəhətdən o, dilimizdə /d/, /g/ və /q/ fonemləri ilə qarşı-qarşıya qoyulur. /v/ foneminə gəldikdə isə, onunla /p – f/ qarşılaşdırılmasında olduğu kimi, qeyri-korrelyativ oppozisiya təşkil edir. /b/ fonemi öz korrelyatları ilə sözün müxtəlif mövqelərində qarşı-qarşıya qoyulur:

a) söz əvvəlində: *bar – var, bal – val, bağ – dağ, bil – dil, bil – gil, bir – gir, bar – qar, boz – qoz.*

b) söz ortasında: *yaba – yava, dabaq – davaq, səbr – səvr, oba – oda, niğar – nübar.*

c) söz sonunda: *dib – div, dib – did, həb – həd.*

Yuxarıdakı qarşı – qarşıya qoyulmaya aid misalları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, /b/ fonemi öz korrelyatları ilə daha çox söz sonunda dilortası – sərt damaq və dilarxası – yumşaq damaq cingiltili samitləri ilə konkret kva-ziomonimlər üzrə, demək olar ki, qarşılaşdırılır” (2, 223).

M.Ş.Şirəliyev də /b/ fonemi haqqında öz fikirlərini söyləmişdir. O, belə qeyd etmişdir: “/b/ səsi qoşadodaqda, partlayan və cingiltili vəziyyətdə tələffüz olunur. Bu səsə söz əvvəlində, söz ortasında və söz axırında rast gəlmək mümkündür; məs; *bal, bala, yaba, çoban, daban, qab, boşqab* və s.” (4, 15).

M.Ş.Şirəliyev /b/ fonemindən bəhs edərkən, həmçinin qeyd etmişdir ki, çoxhecalı sözlərin və şəkilçilərin axırında /b/ səsi bir qədər karlaşır. Buna misal olaraq isə *kabab, qutab, corab, kitab, hesab, alıb, gəlib* və s. sözləri göstərmişdir (4, 15).

Ümumiyyətlə, dilçilikdə səslərin ümumi təsnifindən və onların əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərin iştirakından məlumdur ki, samitlər sait səslərə nisbətən daha mürəkkəb əməliyyat nəticəsində formalaşmış meydana çıxır. M.Hüseynzadə də samit səslərdən danışarkən, öz yazısında onların əmələ gəlməsini vurğulamışdır. O, /b/ və /p/ samitlərindən bəhs edərkən bunları söyləmişdir: “Dilimizdəki /p/, /b/, /m/ səsləri dodaq, yaxud qoşa dodaq samitləri adlanır. Lakin bu səslərin əmələ gəlmə prosesi tamamilə eyni deyildir. Bəzi üzvlərin iştirakından asılı olaraq bunların da arasında müəyyən fərq vardır; məs; /p/, /b/ səslərinin tələffüzündə dil iştirak etmir və möhkəm surətdə qapanmış, bir-birinə yapışmış dodaqlar açıldıqda ağız boşluğundan xaricə çıxmaq üçün dodaqların arasında toplanmış havada bir partlayış əmələ gəlir ki, bunun nəticəsində də həmin səsləri eşidirik. /P/ səsinin əmələ gəlməsində eşidilən partlayış /b/ səsinə nisbətən daha güclü olur. /P/ səsinə tələffüz etdikdə səs

telləri gərgin vəziyyətdə olmur, /b/ səsini tələffüz etdikdə isə səs telləri gərgin vəziyyətdə olur. Odur ki, bunların biri (/p/) kar, digəri (/b/) cingiltili adlanır. Lakin dodaqların iştirakına görə hər ikisi dodaq samiti hesab olunur.” (5, 45).

Beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bir neçə foneminin fonoloji təhlili bəzi nəticələr çıxarmağa imkan verir. Azərbaycan dili samitləri üçün, saitlərdə olduğu kimi ən tipik mövqe söz ortasıdır. Dilimizdə söz ortasında işlənməyən bir dənə də olsun samit yoxdur. Söz sonu isə samitlərin meydana çıxması cəhətdən çox məhduddur. Azərbaycan dilində söz əvvəli və söz ortası mövqələrində ziddiyyətli olmayan konkret kəmiyyət fərqləri nəzərə alınmazsa, kipləşən, cingiltili, küylü və ağız samitləri daha çox işlənir. Həmin samitlər söz əvvəli mövqeyi üçün xüsusən səciyyəvidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Журн. “Советская тюркология”/ № 4, Академия Наук Азербайджана, 1973
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 304 s.
3. Журн. “Советская тюркология”/ № 5, Академия Наук Азербайджана, 1987
4. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, 28 s.
5. Huseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfolojiya). Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris – Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1963, 276 s.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ЖУРНАЛЕ «СОВЕТСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ» (1973 – 1987 гг.)

Ш.М.ИБРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

Длительный контакт русского и тюркских языков народов СССР, развитие двуязычия обусловили возникновение в речи носителей тюркских языков определенных отклонений от нормы, называемых интерференцией. Вопросы появления в тюркских языках новых фонем в связи с заимствованием слов из русского языка вряд ли можно считать окончательно решенным.

Ключевые слова: лингвистика, тюркология, фонетика, фонем, гласный, согласный

ISSUES OF PHONETICS IN THE JOURNAL “SOVIET TURKOLOGY” (1973 – 1987)

Sh.M.IBRAHIMOVA

SUMMARY

The prolonged contact of Russian and Turkic languages of the USSR, the development of bilingualism resulted in the emergence of speech of native Turkic languages of certain abnormalities, called interference. Questions of appearance of new phonemes in the Turkic languages in connection with the borrowing of words from the Russian language can hardly be considered as finally settled.

Key words: linguistics, Turkology, phonetics, phoneme, vowel, consonant